

***CHILDHOOD IN WAR TIME. CONSIDERATIONS REGARDING SOME
ARCHIVE DOCUMENTS***

Corina Teodor, Assoc. Prof., PhD, "Petru Maior" University of Tîrgu Mureș

Abstract: *The present study aimed to analyze aspects of everyday life and that of the children's school in one of the Transylvanian region, based on unpublished archival documents. Although the documents of the Greek-Catholic Deanery of Mureș, housed at the county archives, are providing only some benchmarks about the history of childhood, we consider them useful, somehow complementing what other sources - especially diaries and memoirs - are recording.*

Keywords: *children, World War I, Transylvania, family, social relations.*

Cu toate că a trecut aproape un sfert de veac de când istoriografia română a reluat dialogul cu istoriografiile occidentale, decalajul tematic provocat de deceniile în care istoricii români au scris sub corsetul cenzurii și al unei ideologii dominante, nu a fost întru totul risipit. Dovadă că anumite subiecte, departe de a fi explorate în detaliu, nu beneficiază nici măcar de o lucrare de sinteză. Este și cazul istoriei copilăriei; desigur, într-un fel această absență din peisajul istoriografic românesc se datorează în parte și carenței documentare, dar și decalajului dintre momentele de început ale cercetării acestor teme. În fapt, istoria copilăriei a devenit oficial un subiect de analiză pentru istorici, la Congresul internațional de științe istorice din 1985 de la Stuttgart, când s-au fixat prioritățile unei atare cercetări: istoricii erau chemați să identifice climatul care a influențat evoluția copilăriei, funcțiile multiple, sociale, culturale și psihologice ale copilăriei, atitudinea adulților față de copii și copilărie și nu în cele din urmă, relațiile reciproce dintre adulți și copii în durata lungă a istoriei¹. Doar că scânteia unor astfel de investigații fusese de fapt aprinsă cu mai bine de două decenii în urmă, când Philippe Ariès, interesat de problematica familiei, avusese fericita idee de a realiza o schiță a istoriei copilăriei, în lucrarea sa din anul 1960, *Copilăria și viața familială în Vechiul Regim*. O lucrare care a stârnit suficient de multe polemici în istoriografie prin faptul că a negat existența unor sentimente față de copii în familiile tradiționale până la începutul modernității².

În schimb, în istoriografia română abia în ultimii ani s-au făcut câțiva pași decisivi în vederea recuperării decalajului cercetărilor: dovadă culegerea de studii publicată în anul 2000,

¹Luminița Dumănescu, *Introducere în istoria copilăriei. Trecutul unei discipline de la Ariès la SHCY*, în *In Medias Res. Studii de istorie culturală*, editori Emanuel Mihalache, Adrian Cioflâncă, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza, 2007, p. 24-42.

²Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous Ancien Régime*, Paris, Éditions Du Seuil, 1975, p. 7.

Copilăria și adolescența de altădată, coordonată de Mirela Luminița Murgescu și Silvana Rachieru, care a reunit colaje investigative ale unor tineri fascinați de noua tematică, a copilăriei radiografiate cu ajutorul scrisorilor, interviurilor, fotografiilor, documentelor de arhivă³. Pentru Transilvania modernă, numele tinerei cercetătoare Luminița Dumănescu s-a impus prin cărțile și studiile ce-i poartă semnătura și care reușesc să contureze diversitatea acestui subiect, ce este încă departe de a fi ajuns la punctul final⁴.

Din punct de vedere metodologic, experiența acumulată deja de cercetătorii străini poate fi un catalizator prețios al celor ce nu vor ezita să identifice realități românești ale unei istorii a copilăriei. Voi face acest exercițiu, rezumându-mă doar la realitatea zonală a protopopiatului greco-catolic al Mureșului și la ariditatea unor documente de arhivă. Desigur, neglijând cu bună știință alte izvoare, literare, iconografice, fotografice, care ar putea da mult mai multă „culoare” subiectului, poate că cercul adevărului istoric se va restrânge. În schimb însă, poate va fi mai ușor de identificat modul în care adulții au rezonat în fața a ceea ce arhitectura vârstelor vieții le aducea în intimitate în momentul în care alte ființe de același sânge le populau universul familial. Pentru că, într-adevăr, așa cum istoricii deja au remarcat, istoria copilăriei este în fapt o istorie percepută prin intermediul mărturiilor adulților. O istorie indirectă așadar, în care copiii sunt mai degrabă spectatori fără cuvinte ai propriului destin. Mai degrabă o istorie a felului în care educația, instrucția, vestimentația, jocul - ce rămâne un ingredient indispensabil în rețeta unei copilării fericite, sunt coordonate de adulți. Deși de la început copilăria le-a apărut istoricilor ca un subiect de cercetare extrem de dificil tocmai fiindcă reconstituirea ei se poate face doar prin intermediul urmelor trasate de adulți⁵, s-au găsit aventurieri plini de curaj și intuiție în acest teritoriu. Inspirat a fost Stéphane Audoin-Rouzeau, care într-o lucrare ce a avut ecou în istoriografia occidentală, *La Guerre des enfants: 1914-1918, essai d'histoire culturelle* (Paris, 1993), propunea o analiză a istoriei propagandei de război ce i-a fost dedicată copilului, sondând diversele fațete ale universului cultural pus la îndemâna copilului⁶.

³Mirela Luminița Murgescu, Silvana Rachieru (coord.), *Copilăria și adolescența de altădată*, Iași, Editura Domino, 2003, passim.

⁴ Cf. Luminița Dumănescu, *Transilvania copiilor. Dimensiunea demografică a copilăriei la românii din Transilvania 1850-1910*, Cluj, Editura Argonaut, 2006; Idem, *Universul copilăriei la românii din Transilvania. 1850-1910*, Cluj Napoca, International Book Access, 2008; Idem, *9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copiii de altădată*, Cluj Napoca, International Book Access, 2009.

⁵EgleBecchi, Dominique Julia, *Histoire de l'enfance en Occident*, vol. I, Paris, Éditions Du Seuil, 1998, p. 33.

⁶Michel Manson, *Notes critiques*, în *Histoire de l'éducation*, 1994, nr. 61, p. 107-115.

Documentele inedite de arhivă consultate oferă doar frânturi dispartate din ceea ce am numi azi o istorie a copilăriei. Dacă încerc să le exploatez în acest studiu este cu o dublă motivație: în primul rând, pentru a înscrie aceste pagini într-un proiect mai amplu, dedicat istoriei protopopiatului greco-catolic al Mureșului la începutul veacului XX. O istorie în care însă nu doar lumea clericală s-a aflat în atenția mea, ci și comunitatea, rurală sau urbană, sfâșiată și ea de decizia arbitrară a înființării episcopiei greco-catolice maghiare de Hajdudorog, și traumatizată de războiul mondial, ale cărui răni s-au prelungit ani înșir. În al doilea rând, fiindcă aceste izvoare, chiar și așa fragmentare, surprind modul frust în care societatea a suportat traumele momentului.

Copilăria de odinioară apare discret în aceste documente, printre alte subiecte, mult mai pregnant conturate. Dar chiar și așa, exercițiul acesta de a asocia sub eticheta copilăriei consemnările păstrate într-un fond de arhivă poate avea un rost în viitoare asocieri și sintetizări pe această temă. Această mică hoinăreală printre documente care au înrămat până în zilele noastre secvențe din ceea ce sub mantaua timpului a fost prima și cea mai fragilă vârstă, copilăria, nu ține seama decât de câteva registre: omit voit, cu câteva derogări, problematica școlii și a școlărilor, ca și pe cea a orfanilor, din aceleași rațiuni, ale grupării în analize distincte, în altă parte, eludez enumerarea banală a numelor copiilor de preoți din protopopiat, așa cum raportările anuale i-au înregistrat câtă vreme se aflau încă în grija părintelui. Rămâne jocul, sub supravegherea oficială, cu un mesaj didactic și social, derogări de la canoane pe care clericii le-au săvârșit, paradoxal cu ajutorul copiilor din preajmă, într-un moment de dezarticulare demografică, în care majoritatea tinerilor bărbați erau înrolați, dispute confesionale în instituțiile de învățământ sau solicitarea consecventă a burselor școlare ce proiectau o lumină neașteptată spre o școlaritate în centrele consacrate din zonă.

Documentele protopopiatului greco-catolic al Mureșului păstrează doar câteva informații marginale despre jocurile din timpul războiului și despre propaganda indirectă făcută prin intermediul lor asupra copiilor; în schimb au reținut modul în care copiii puteau contribui la împlinirea nevoile soldaților. Misiunea asumată de acești fragezi indivizi, coordonați de parohii satului, de a strânge frunze de ceai, este și ea parte a unui discurs oficial asupra războiului, laic și religios deopotrivă. Laic, căci gestul în sine trimitea la lecția amară a supraviețuirii, religios, căci parohul era cel care asocia coordonate morale și biblice unei atari experiențe. Azi am încadra-o în practica voluntariatului poate, în urmă cu un veac ea devenea parte a unei realități expuse în lumina crudă a zilei, acutizată de trăirile personale ale copiilor, ce poate își imaginau zilnic umbrele propriilor tați dincolo de linia frontului.

Experiența războiului a adus mobilizarea periodică a copiilor de școală pentru a participa, sub supravegherea preoților și a învățătorilor, la culesul frunzelor de mure „necesare la facerea de thea pe seama armatei. Fiindcă frunzele trebuie culese nebrumate, îți lăsăm ca numaidecât să faci dispozițiile față de culegerea frunzelor mai pe larg descrise în ordinul, care pentru urgență, se alătură în original”⁷. Acesta era mesajul trimis de la Blaj protopopului greco-catolic al Mureșului, Dionisie Decei, la 13 septembrie 1915, față de care a decis măsuri urgente, cu ajutorul preoților și învățătorilor din protopopiat, de la care cerea cel târziu până la 8 octombrie un raport⁸. Deși nu se păstrează documentele care să ne contureze la cât s-a ridicat recolta în parohii, se pare că practica a continuat și în anii următori, cum o atestă scrisorile venite din partea unor parohi în toamna anului 1916: parohul Octavian Mihălțan din Ceușul de Câmpie îi scrie aceluiași protopop Decei că la el în comună nu s-au adunat nici gogoșe de stejar, nici frunze de mure pentru nevoile armatei⁹. Parohul Ioan Florian din Mădăraș îi răspunde la 8 noiembrie 1916 protopopului că nici la el în parohie nu s-au strâns frunze de mure pentru armată, mai ales că școala era ocupată de armată și elevii nu au avut unde să se adune¹⁰. Mai încurajator a fost răspunsul parohului Mihai Pop Lupu din Șamșud, la 22 noiembrie 1916, care a strâns aproximativ 20 de kg. de frunze de mure, dar ghindă nu, fiind prea puține pădurile de stejar din jur¹¹.

Activitățile care păreau a colora viața școlarilor intraseră deja în practica anuală, după modelul austro-ungar, cum era de exemplu „Ziua păsărilor și a pomilor”, fixată la începutul lunii mai, conform unui circular arhiepiscopal din anul 1913, în care se rezumă obiectivele principale urmărite: „de a deprinde pe copii încă din cea mai fragedă vârstă, să cruțe paserile și arborii folositori”¹². Ea este invocată de protopopul Decei doi ani mai târziu, în 22 aprilie 1915, cu precizarea adresată parohilor din subordine ca această sărbătoare să se țină și să li se explice celor prezenți „însemnătatea acestei serbări din punct de vedere economic și rezultatele binefăcătoare ale acestei instituțiuni în ființă acum de 10 ani”¹³. Și în anii următori se pare că s-a serbat această zi, cum mărturisesc informațiile dispărute din documente, de

⁷Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Mureș, *Fond protopopiatul greco-catolic Tîrgu Mureș*, dosar 1123, f. 127. Se pare că astfel de măsuri au fost luate încă din toamna anului 1914 conform unui răspuns păstrat din partea parohului Nicolae German din Săbed, ce raporta strângerea a 11 kg. de frunze uscate (*Ibidem*, dosar 1098, f. 29).

⁸*Ibidem*, dosar 1123, f. 127 v.

⁹*Ibidem*, dosar 1147, f. 47.

¹⁰*Ibidem*, dosar 1147, f. 48.

¹¹*Ibidem*, dosar 1147, f. 51.

¹²*Ibidem*, dosar 1072, f. 2.

¹³*Ibidem*, dosar 1136, f. 47.

exemplu cele semnate de Ioan Butnariu, învățător în Oroiu Secuiesc, care rezuma câteva detalii pedagogice legate de modul în care a organizat ziua de 5 mai 1917, sub semnul acelei sărbători: „am făcut excursiune școlară și ajungând la locul destinat, după ce copiii s-au recreat, le-am dat voie să se joace. În urmă, i-am adunat în jurul meu, le-am spus scopul ieșirii noastre în aer liber și am accentuat mai cu seamă însemnătatea arborilor și folosul cel mare pe care ni-l aduc paserile”¹⁴.

Jocul, a cărui esență în context cultural a fost descifrată de istoricul olandez Johan Huizinga, ni se revelează ca un „intermezzo al vieții cotidiene, ca un răgaz”¹⁵. El ne apare, indiferent de conjunctura cronologică, în asociere cu gradul de libertate pe care îl presupune și cu utilitatea sa, aceea de a produce plăcere actorilor prinși în ceremonialul ludic. Dar eludarea barierelor vârstelor și insinuarea în atmosfera ludică a adulților determină reacții prompte din partea autorităților. Astfel, prim pretorul plasei Mureș se adresa la 15 iulie 1921 secretarilor comunali cerând să stopeze prezența băieților și fetelor sub 15 ani la jocul adulților, în caz contrar fiind pedepsiți părinții lor: „iar de altă parte mă voi afla în neplăcuta situație de a opri și interzice orice joc a adulților, întrucât aceștia ar tolera în mijlocul lor tineretul sub 15 ani. Dat fiindcă însă fetițele se dezvoltă mai curând, întrucât părinții ar dori ca fetițele lor să ia parte în jocul adulților, aceștia din caz în caz se vor adresa individual către senatul școlastic, care singurul va fi în drept a decide și a absolve pe respectiva fetiță de sub această opreliște”¹⁶.

Adiacent, decizia protopopului Dionisie Decei de a trimite o circulară parohilor la 26 decembrie 1922, demascând obiceiuri ce nu ar trebui să se mai perpetueze, reflectă prelungirea aceluiași obiceiuri: căci duminicile și de sărbători copiii școlari participă la jocuri „chiar în crâșme, iar la Crăciun, cu ocazia colindului, se văd adeseori pe ulițele satelor școlari beți și dezbrăcați de orice sentiment de pudoare”¹⁷. Ca atare, e de înțeles preocuparea sa de a stopa această atitudine, chiar sub rezerva pedepsirii părinților, în cazul perpetuării ei¹⁸.

Vremurile nefaste ale primului război mondial au pus nu o dată parohii în fața unor situații limită, precum cele ce decurgeau din lipsa cantorilor, în mare parte înrolați pe front, și au condus la soluții în extremis, cum era și cea sugerată de Vasile Suciu, pe atunci vicar

¹⁴*Ibidem*, dosar 1185, f. 70.

¹⁵Johan Huizinga, *Homo ludens. Încercare de determinare a elementului ludic al culturii*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 49.

¹⁶Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Mureș, *Fond cit.*, dosar 1298, f. 24.

¹⁷*Ibidem*, dosar 1330, f. 7.

¹⁸*Ibidem*, dosar 1330, f. 7.

capitular, la 9 februarie 1918: „preotul din Nirașteu să instrueze pe un copil oarecare de școală în tipic și cântări și folosească-se de el cum va putea. Trăim în timpuri extraordinare, când caută să ne acomodăm împrejurărilor grele ce apasă asupra tuturor”¹⁹.

Același climat politic, ce a clătinat ordinea și rigoarea pretutindeni pe bătrânul continent, în toate compartimentele, a fost în parte responsabil de decizia luată de administratorul parohial din Mădăraș, Vasile Urzică, de a-și folosi fetițele gemene, ca martore la căsătoriile oficiate. Încercând să păstreze o vreme cazul sub pecetea anonimatului, protopopul Decei a solicitat la 29 noiembrie 1917 opinia unui profesor de drept canonic din Blaj: „preotul X are două copile, A și B, gemene, în etate cam de 16 ani, mai mari nu. La contractele de căsătorie pe care le face înaintea oficiului parohial cu părechile care doresc a păși la Sf. Taină a căsătoriei, se folosește de copilele lui ca de martori la luarea consensului liber al sponșilor. Copilele A și B subscriu deci contractul de căsătorie ca martori”²⁰. Răspunsul profesorului de la Blaj nu-l avem, îl putem deduce din textul protopopului, care se asocia contestării acestei practici, ce nu avea nici un temei juridic.

Problema confesională în Liceul de fete Unirea a devenit la 3 ianuarie 1922 subiectul unei petiții trimise pe adresa consistoriului mitropolitan de profesorul Flore Al. Georgede la Liceul militar din oraș, în care a dezvăluit un incident petrecut cu prilejul sfințirii pomului de Crăciun. Totul a pornit de la cererea protopopului ortodox, Ștefan Rusu, adresată directoarei liceului Unirea, de a face el sfințirea bradului, deși liceul era de stat și avea 2 profesori de religie, pentru cele două confesiuni ale românilor. Argumentul protopopului a fost că „religia greco-orientală este religie de stat și nu are să se supere nimeni”²¹ și a fost urmat de ceremonia săvârșită de el în incinta liceului, secondat de catehetul ortodox al liceelor din Tîrgu Mureș. Iuliu Bucur, catehetul greco-catolic al liceelor românești, înștiințat în ultimul moment, a ajuns după ce zarurile au fost aruncate, așa că nu a mai avut timp să-și ia ornatele. L-a rugat pe preotul ortodox să-i împrumute un rând, dar s-a izbit de răspunsul negativ al acestuia: „cine are haine slujește!”²². Morala întâmplării, așa cum este ea interpretată de dascălul ce o relatează, este în rezonanță cu profilul spiritual și psihologic al adolescenților, „care la vârsta lor fragedă trebuie să primească acea merinde sufletească nefalsificată, pe care am primit-o și o păstrăm nepătată, noi, părinții lor. Pentru noi nu este indiferent cine ne dă binecuvântarea, ci dimpotrivă, credem că nu ne-o poate da decât adevărații noștri părinți

¹⁹*Ibidem*, dosar 1198, f. 9.

²⁰*Ibidem*, dosar 1183, f. 66.

²¹*Ibidem*, dosar 1320, f. 1.

²²*Ibidem*, dosar 1320, f. 1.

sufletești, biserica greco-catolică”²³. Deși arhiva nu păstrează un răspuns la acest incident, rămâne o secvență importantă, în ciuda perspectivei unilaterale, precum și prin tentativa unui profesor, deopotrivă părinte, de a păstra atmosfera confesională a liceelor românești în diapazonul armoniei confesionale.

Problemele religioase, într-un spațiu de interferențe confesionale, cum era și zona Mureșului, pun la un moment dat în fața elitei clericale decizii ce ies din cotidian: astfel i s-a întâmplat noului protopop greco-catolic al Mureșului, Elie Câmpeanu, la 28 februarie 1925, când a primit scrisoarea unei mame din Sântana, Demeter Anica, nemulțumită de faptul că parohul din sat, Ioan Roman, a cerut pentru botezul fiului său suma de 500 de lei. Ca atare, și-a deplâns sărăcia în fața protopopului, tentativa de a plăti doar 100 de lei rămânând fără efectul dorit²⁴. Arhiva protopopiatului nu a păstrat toate documentele acestui caz, doar explicația suplimentară a parohului Ioan Roman, care a încercat să justifice la 1 martie, taxa solicitată, în momentul în care protopopul i-a impus săvârșirea botezului: „aici în parohie erau o mulțime de copii ilegitali și ca să pun capăt am hotărât cu curatoratul, ca fiecare caz de botez sau moarte de credincioși ilegitali sau concubini să plătească pentru biserică 500 de lei. Dacă nu-i vom lua așa, atunci nu o să putem face ispravă”²⁵.

Nu știm a cărui voce s-a impus în final, a protopopului sau a parohului, deși cel din urmă mai avusese și în trecut accente alterate de comportament, ce ieșeau din sfera reglementărilor canonice oficiale. Oricum, arbitrariul responsabilității parohului apare în acest episod într-o crudă confruntare cu dorința maternă de a se împlini tradiția religioasă a săvârșirii botezului, în ciuda carențelor materiale ale familiei.

Documentele consultate conțin exemple numeroase despre școli care nu au putut funcționa în vremuri de război fie datorită faptului că învățătorii au fost mobilizați pe front, fie din pricina ocupării clădirii școlare de soldați, refugiați sau răniți. Așa că nu de puține ori această istorie școlară conturează o realitate tristă din parohii, în absența unor învățători, unii părinți depunând eforturi de a-și trimite copiii la școlile din oraș, „și anume un părinte chiar 5 prunci, mutându-se pe iarnă și soția lui acolo”²⁶. Alteori, punctul de vedere al unor parohi pare a fi destul de conservator, precum cel exprimat de Vasile Saltelechic către protopopul Decei la 20 mai 1923, și care, pragmatic, acorda prioritate activităților prevalent agricole:

²³*Ibidem*, dosar 1320, f. 1.

²⁴*Ibidem*, dosar 1432, f. 20.

²⁵*Ibidem*, dosar 1432, f. 23.

²⁶*Ibidem*, dosar 1371, f. 21.

„examele pe sate e bine să se pună când se termină iarna, și apoi pruncii să se folosească la lucrul câmpului, să învețe și economia”²⁷.

Dar problemele școlare deconspiră și câteva cazuri fericite, precum cele ale copiilor ce au beneficiat de burse, pentru a-și putea continua studiile. Exemplele, chiar și așa fragmentare, cum fondul arhivistic le-a păstrat, ne permit să descoperim atât numele unor copii din elita clericală, precum fiul protopopului Decei, Ovid Traian Decei, care a primit ani în șir, începând cu toamna anului 1914, bursă din partea Fundației Șuluțiene, pentru timpul cât a fost elev internist la Blaj²⁸, dar și elevi care proveneau din familii modeste, precum Maria Nistor din Tîrgu Mureș, elevă în clasa a III-a, care la 21 iulie 1915 solicita primirea în continuare a stipendiului Vancean, pentru a putea continua studiile la școala civilă de fete din Blaj²⁹.

Așadar, toate aceste exemple ne îndreptățesc să acceptăm că istoria copilăriei pe meleaguri ardelenne la începutul veacului XX este încă departe de a fi pe deplin investigată. Chiar și așa aride, documentele de arhivă sugerează, dincolo de filigranul unor gesturi mărunte, emoția copiilor ce au traversat suferințele sfâșietoare ale războiului și care prin activitățile didactice extrașcolare, prin inserarea în jocul adulților sau prin asumarea rolurilor adulților au căutat un anestezic facil care să-i ajute să respire în tenebre.

Bibliografie:

- Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Mureș, *Fond Protopopiatul greco-catolic Tîrgu Mureș*.
- Ariès, Philippe, *L'enfant et la vie familiale sousAncienRégime*, Paris, Éditions Du Seuil, 1975.
- Becchi, Egle, Julia, Dominique, *Histoire de l'enfance en Occident*, vol. I, Paris, Éditions Du Seuil, 1998.

²⁷*Ibidem*, dosar 1371, f. 21.

²⁸*Ibidem*, dosar 1136, f. 101. În 24 iunie 1915, în scrisoarea trimisă Consistoriului din Blaj menționa „în aceste timpuri foarte scumpe greutățile scumpilor mei părinți cu susținerea mea la școală”. O nouă solicitare redactată de protopopul Decei în vara anului 1917 rezuma aceleași greutăți ale familiei (*Ibidem*, dosar 1188, f. 4).

²⁹*Ibidem*, dosar 1136, f. 114.

-Dumănescu, Luminița, *Introducere în istoria copilăriei. Trecutul unei discipline de la Ariès la SHCY*, în *In MediasRes. Studii de istorie culturală*, editori Emanuel Mihalache, Adrian Cioflâncă, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza, 2007, p. 24-42.

-Dumănescu, Luminița, *9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copiii de altădată*, Cluj Napoca, International Book Access, 2009.

-Dumănescu, Luminița, *Transia copiilor. Dimensiunea demografică a copilăriei la românii din Transilvania 1850-1910*, Cluj, Editura Argonaut, 2006.

-Dumănescu, Luminița, *Universul copilăriei la românii din Transilvania. 1850-1910*, Cluj Napoca, International Book Access, 2008.

- Huizinga, Johan, *Homo ludens. Încercare de determinare a elementului ludic al culturii*, București, Editura Humanitas, 1998.

-Manson, Michel, *Notes critiques*, în *Histoire de l'éducation*, 1994, nr. 61, p. 107-115.

-Murgescu, Mirela Luminița, Rachieru, Silvana (coord.), *Copilăria și adolescența de altădată*, Iași, Editura Domino, 2003.

This paper was supported by the UEFISCDI-CNCS, Project PN-II-ID-PCE-2011-3-0841, Contract Nr. 220/31.10.2011.